

TÜRKİYE’DE ÇEVRECI HAREKETE SAĞLANAN DESTEK VE YEŞİL SİYASET:

A. Baran DURAL¹

ÖZET:

Az gelişmiş bir ülke olan Türkiye, kendi kulvarındaki diğer tüm devletler gibi kalkınmış ülkelere yetişmek isterken, kendisini hızla sanayileşmek rüzgarına kaptıran teknokratik iktidarlarla, çevresel değerleri koruyabilme hedefi arasındaki ince çizgiyi de koruyabilme gücü yaşıyor. 1980’li yıllara dek Türkiye’yi yöneten iktidarlar açısından çevresel zenginlikleri/ dengeyi koruyarak, sürdürülebilir bir kalkınma hızına ulaşmak fazla önem taşımazken, bu dönemden itibaren kamuoyunda oluşan “görece çevre hassasiyeti”, siyasette çevreci değerleri daha ağırlıklı olarak gündeme getirdi. Önce sivil toplum kuruluşları ekseninde başlayan çevre duyarlılığı ve çevresel talepler, yavaş yavaş siyasetin de etkin ögesi konumuna yükselmeyi başardı.

Konuya çevre etiği açısından yaklaşan uzmanlar, çevresel değerlerin korunmasının sadece ekolojik ya da ekonomik bir mesela olmadığını, yaşanan sürecin aynı zamanda başlı başına bir “*ahlak sorunu olduğunu*” da vurguluyorlar. Ne var ki, çevreci hareketin lehine yaşanan iç ve dış dinamiklere karşın Türk siyasetinin, çevre duyarlılığı hususunda hala istenilen esnekliğe ulaştığını söyleyebilmek mümkün görünmüyor. 1990’lı yıllara kadar Türk sağının geneli için çevre hiçbir zaman dikkate alınacak başat bir kıstas niteliği kazanamazken, özellikle 1980 öncesinde kendilerini kaptırdıkları devrim teorilerinden başlarını kaldırıp, ülkenin somut sorunlarıyla ilgilenme fırsatı yakalayamayan Türk solunun da, yeşil siyaset açısından masum olduğu söylenemez.

---

¹ Yrd. Doç. Dr., Trakya Üniversitesi İİBF. Kamu Yönetimi Bölümü, Edirne.

GREEN POLİTİCS AND SOCIAL SUPPORT FOR ENVIRONMENTALISM IN TURKEY:

ABSTRACT:

Turkey as being a developing country has to access to the league of well-developed countries faces the problem of drawing a line in-between the technocratic governments' passion of being industrialized and preserving the environmental values. Until the 1980's talking about sustainable development by paying attention to the ecological balance of the country was not an important issue for the technocratic governments leading Turkey. However, beginning with 1980's a social support for green politics began to emerge first in non- governmental organizations and reflected its effects in political life of Turkey as well.

Today we know that keeping an eye on environmental values isn't just an ecological or a political matter. It's also an ethical attitude, way of thinking and responding the problems taking place in nature. At the right wing of the political block environmental values had never been a major criteria of making politics before 1990's. The left wing was not totally innocent as well because before 1980's most of the socialist youth leaders regarding the importance of green politics by comparing it with the revolution theories they had indulged in.

Günümüzde çevre faktörünün hem siyasal, hem de ekonomik gelişmeye ilişkin konularda artarak önem kazandığı görülmekte. Gerek özellikle Batı Avrupa ve diğer gelişmiş ülkelerde güç kazanan Yeşil hareketlerin başarısı, gerekse uzmanlarca seslendirilen ve çevrenin hızla tükenmekte, dünyanın giderek, "küresel bir çöplüğe" dönüştüğüne dair uyarılar, tüm sorumlu güçleri çevre konusuna daha hassas yaklaşmaya itiyor. Ne var ki, genelde gelişmiş dünyada çevreci hareketler demokrasinin, "vazgeçilmez unsurları" ve "dikkat gösterilmesi gereken zenginlikleri" olarak değerlendirilirken, gelişmekte olan ülkelere aynı "hoşgörülü" yaklaşımın yükselemediği gözlenmektedir. Aslına bakılırsa gelişmiş ülkelerde de teknokratik sanayi lobileriyle, çevreci hareketler arasında yaşanan tartışmaların sıklıkla birer "uzlaşmaz çatışkı" noktasına sürüklendiği biliniyor.

Giriş:

Konuya çevre etiği açısından yaklaşan uzmanlar, çevresel değerlerin korunmasının sadece ekolojik ya da ekonomik bir mesela olmadığını, yaşanan sürecin aynı zamanda başlı başına bir “*ahlak sorunu olduğunu*” da vurguluyorlar. Zira bu yaklaşıma göre insanlığın geleceğine yönelik dillendirilen her tercih beraberinde bir vazgeçiş, belli alanlarda/sektörlerde kimi eylemlerden el çekişi de içeriyor. Zaten gelişmiş dünyada çevreci hareketin temsilcileriyle teknokrat sanayi lobisi arasında düğümlenen uzlaşsızlık, sanayi lobisinin “*çevre düşmanı*” tutumundan ziyade, kapitalist sermayenin kolay kar sağlayan günümüz teknolojisini, oldukça maliyetli yeni ekolojik teknolojiyle değiştirmeye yanaşmamasından kaynaklanıyor. “*Çevre etiği*”ni tartıştığı eserinde Jardins, ortaya çıkan ikilemi şöyle özetliyor:

“Baxter bize, aldığımız kararlardan birçoğunun hem olumlu hem de olumsuz yönü olduğunu anımsatmaktadır. Eğer bir şeyi yapmayı yeğlersem, bu, başka bir şeyden vazgeçmemi gerektirir. İzlenen her olanak yitirilen başka olanakların yerini alır. Bu, maliyetin klasik ekonomideki anlamıdır. Birşeyin maliyeti, onu elde etmek için vazgeçilen değere eşittir. Baxter’in verdiği örneği kullanacak olursak, bir baraj inşa etme tercihini yaptığımız takdirde barajın yapımında kullanılan kaynaklar artık hastane, ota kamışı, okul veya elektrik yapımında kullanılamaz.” (JARDINS,2006:125)

1. Uluslararası düzlemde problemler/yaklaşımlar/seçenekler:

Söz konusu görüşe göre çevrenin korunması uğruna atılacak olası adımlarda da ister istemez, klasik maliyet teorileri gündeme geliyor. Dolayısıyla çevrenin sağlıklı kalması yolunda bir barajın yapılmasından vazgeçilecekse, ormanlık alanın özel sektöre devri engellenecekse ya da çevreyi kirletecek fabrikaların yapımına karşı çıkılacaksa, öncelikle yeni gelişmeden etkilenecek toplumun yürütülecek programa destek sağlaması gerekiyor. Aksi takdirde çevreci hareket eylem planına, en çok ihtiyaç duyduğu, toplumsal destekten yoksun olarak başlayacaktır ki, kamuoyunda genelde çevrecilerin, “*Kalkınma karşıtı, eksantrik görüşler taşıyan topluluklar*” şeklinde algılanmalarının altında yatan başat neden de budur.

1.1 Klasik maliyet çözümleri ve çevre sorunları:

Üstelik kapitalist dünya görüşünün teorik altyapısını oluşturan klasik iktisatçıların ve onları izleyen takipçi ekollerin doğal kaynaklara karşı geliştirdikleri temel yaklaşım da, iki kesim arasındaki uçurumu genişletmektedir. Klasik iktisatçılar doğal kaynaklara teorik olarak kendi kendilerini sürekli yeniden üretme potansiyeline sahip, sonsuz ve sınırsız ulaşılabilirlik özelliğine sahip değerler olarak yaklaştıklarından, çevre sorunlarını dışlayan ya da en azından pek fazla önemsemeyen bir yaklaşım geliştirmişlerdir. (DULUPÇU-OKÇU,2000:1-3) Söz konusu eğilim hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ülkelerde çevreci eğilimlere ikincil dereceden önem atfedilmesiyle sonuçlanmıştır. Çevresel değerlerin, “*klasik maliyet çözümleri*”ne dahil edilmesi halinde de sorun çözümlenememiş, teknoloji ve sanayideki yüksek getiriye karşı, çevresel değerlerin gözle görülür getirisi genelde son derece düşük orandan hesaplanmaktadır. Bunun nedeni ise klasik ekonomik çözümlemenin genellikle birincil derecede yararlılık prensibine göre işlemesidir. (JARDINS:143)

Dolayısıyla günümüzde gelinen noktada makro-çevre sorunlarıyla mücadelede, klasik iktisat politikaları ve piyasa değerlerinin ötesine geçmek bir zorunluluktur. Zira genel-geçer ekonomi politikaları, çevre sorunlarına ilişkin felsefi ve ahlaki problemleri çözümlenememektedir. (SAGOFF,1990:22-23) Çevreci hareketin haklı olarak dikkat çektiği genel nüfus artışı ve doğal kaynak dengesinin gelecek kuşaklar açısından bir tehdit olduğunun anlaşılması, konunun farklı boyutlarda masaya yatırılması gerekliliğini kanıtlamaktadır. İstatistiki verilere göre, 1804 yılında 1 milyar civarında olan dünya nüfusu, 12 Ekim 1999’da 6 milyar kritik eşiğine ulaştı. Dünya nüfusunun artış oranlarının nispeten azalmasına karşın 2015’te 7 milyarıncı, 2050’de ise 9 milyarıncı dünya vatandaşı aramıza katılacak. Aynı verilere göre, 2050 senesinde, en yoğun nüfusa sahip 10 ülkenin 9’unun gelişmekte olan ülkelere dönüşmesi ve bu ülkelerin hızlı kalkınabilme uğruna çevresel değerlere gelişmiş ülkelere nazaran, daha “*dikkatsiz*” yaklaşımları, çevresel dengeleri orta vadede bekleyen sıkıntıyı gözler önüne serer niteliktedir.

Dünya nüfusunun yüzde beşinden azına sahip olan ABD'nin yıllık kaynak kullanımının yüzde 30'unu tüketmesi, en varlıklı 1 milyar kişinin tüm kaynakların yüzde seksenine hükmetmesine karşın, 5 milyarlık çoğunluğa yaklaşık yüzde 20'lik bir oran kalması teknolojik gelişmenin dengesizliği kadar, geride kalan ülkelerin, bir üst basamağa çıkma yolunda, ne kadar hırslı ve toplumsal baskıyla ne denli haşır neşir olduklarını ortaya koyuyor. Gelişmekte olan ülkelerin sanayileşme yarışında yakaladıkları tempoyu araştıran Becker'in 2003 yılı sonu verilerini temel alarak yaptığı, ABD-Çin karşılaştırması ise kısaca şöyle özetlenebilir:

“2003 yılında Çin 1.8 milyon otomobil üretti. Bu hızla Çin'deki oto sahipliği, ABD ölçülerine ulaşırsa, 2004 yılında, Çin bütün dünyada varolan otomobillerden daha çok sayıda otomobile sahip olacaktır. Eğer Çin ABD ölçülerinde petrol tüketecek olursa, günde 80 milyon varilden daha çok petrol gereksinmesi duyacaktır. Oysa biliyoruz ki 2003 yılında bütün dünyada günlük petrol üretimi 75 milyon varildir. ...Ayrıca et ve balık tüketimini de arttırmaya başlamıştır. Çin, et tüketimini ABD ölçülerinde arttırırsa ve gerçekleştirirse, her yıl 343 milyon ton ete gereksinim duyacaktır. Bu miktar, ABD'nin tüm et üretimine eşit bir rakamdır. Çin, eğer Japonya ölçüsünde balık tüketecek olursa, bunun anlamı yılda 100 milyon ton balıktır ki, bu da bütün dünyanın balık üretimine eşit bir rakamdır.” (BECKER, 2004:68-95)

Yukarıdaki verilerden de anlaşılacağı gibi doğal kaynakların korunmasına dönük endişeler, sadece çevreci hareketlerin “egzantrik talepleri” olma lüksünü çoktan aşmıştır. Tam tersine çevre sorunları; nüfus, sanayileşme, kalkınma, tarım ve adil bölüşüm politikalarıyla koşut önem kazanmaktadır. Zaten çevre sorunlarının duyarlı çevrelerce dikkate alınmaya başlanması başta gelişmiş ülkelerde olmak üzere, dünyada yeşil hareketin siyasal dengelerin “yükselen değeri” haline gelmesine yol açmaktadır. Çevreci politikaların siyasal bazda değer kazanmasının somut getirileri ise “sürdürülebilir kalkınma” ve “yenilenebilir enerji kaynakları” arayışları olmuştur.

1.2 AB ve uluslararası sözleşmelerde çevre hakkı:

Dünyanın süpergücü ABD'nin, mevcut konumunu sürdürebilmek uğruna pek sıcak bakmadığı kimi çevreci politikaları, uslandırdığı gelecek projesinin temel taşları arasına yerleştiren Avrupa Birliği (AB), günümüzde çevreci siyasetin sesini en yükseğe taşıyabildiği oluşumlardan birisi konumundadır. Üstelik birliğe katılmak uğruna, kendi kanunları ve iç-politikasında yoğun düzenlemelere girişen Türkiye de, AB'nin çevre politikalarından hem siyasal bütünleşme hem de ticari ilişkiler kapsamında yakından etkilenmektedir.

AB'de üye ülkelerde farklı çevre politikalarının izlenmesi, farklı çevresel kısıtların geliştirilmesi, birlik piyasasında dolaşımda olan kimi ürünlerin maliyetlerinin değişmesine de yol açmaktadır. Yine çevresel faktörleri birinci dereceden önemseyen birlik üyelerinin, ekolojik dengeye uyumlu teknolojileri devreye sokması ürün maliyetlerini arttırmakta, AB'nin birinci dereceden dikkate aldığı malların serbest dolaşımı ve serbest rekabet şartlarını sekteye uğratmaktadır. AB üyesi ülke kamuoylarında çevreci duyarlılığın hızla yükselmesi, aynı ekonomik düzenin parçası olan devletlerde uygulanan çevre politikalarının değişkenliği sebebiyle, yaşam koşulları ve kalitesinin farklılaşması ise siyasal bazda, birliğin çevre anlayışında bir standartlaşmaya gidilmesini zorunlu kılmıştır. (www.ikv.org.tr:3)

1972 yılında Stockholm'de yapılan Birleşmiş Milletler İnsan Çevresi Konferansı, AB'yi harekete geçirmiş ve 22 Kasım 1973'te Çevre Eylem Programı, Konsey ve üye ülke temsilcilerince onaylanmıştır. Eylem Programı, 1977'de II., 1983'te III., 1987'de IV., 1993 yılında V. Eylem Programları ile sürdürülmüş ve 10 yıllık bir süreci kapsayan son Eylem Programı da 2002'de açıklanmıştır. Topluluk kurumlarına çevre sorunlarına ilişkin girişimde bulunma yetkisinin tanınmasına dair ilgili hükümlerin kurucu antlaşmalara dahil olmaları, 1987'de yürürlüğe sokulan Avrupa Tek Senediyle mümkün olmuştur. AB özellikle III. ve IV. Eylem Programları'nda doğal kaynakların korunması yolunda küresel-bütünlüklü bir programa ulaşmayı öngörmüş, plan genelindeki baskın tema kirlenmenin kontrolünden önlenmesine kaydırılmıştır. 1985'te Çevresel Etki Değerlendirmesi (ÇED), uygulamasının

hazırlanması kararlaştırılmış, 1993'te yürürlüğe giren Maastricht Anlaşmasıyla çevre politikası topluluk metinleri bünyesinde güçlendirilmiştir.

Adı geçen anlaşmada çevrenin korunması ilkesi, açık bir dille Birlik hedeflerine dahil edilmiş, aynı yıl gündeme gelen 5. Eylem Programı'nda sürdürülebilir kalkınma ve doğal dengelerin korunmasında sorumluluğun paylaşılması politikalarına ağırlık verilmiştir. Ocak 2001'de açıklanan son eylem planında, "*Çevre2010: Geleceğimiz, Tercihimiz*" başlıklı programda; iklim değişikliği, doğa ve biyolojik çeşitlilik, çevre ve sağlık ile doğal kaynaklar ve atıklar konuları ana hedefler olarak sıralanmıştır. (ikv.org.tr:4-6)

AB Çevre Politikası'nı değerlendiren Sevim, programın temel ilkelerini; bütüncülük, yüksek seviyede koruma ilkesi, ihtiyat, önleme, kaynaktan önleme ilkeleri ve kirleten öder prensibi olarak sıralayarak, özellikle üç, dört ve altıncı ilkeler hakkında, "*İhtiyat ilkesi ilk Maastricht Anlaşması'yla dahil edilmiştir. Belli bir hareketin çevre açısından olumsuz ve zararlı sonuçlar doğuracağı hakkında ciddi bir şüphe mevcutsa, bilimsel kanıtın ortaya çıkmasına kadar beklemekten ve çok geç olmadan önlem alınması anlamına gelmektedir. Önleme ilkesi, Tek Senet belgesiyle mevzuata eklenmiştir. Önleme İlkesi zararın tam olarak ortaya çıkmasından önce gerekli önlemlerin alınması gereğinin altını çizmektedir. Kirleten Öder ilkesiyse, İlk Çevre Eylem Programı'nda belirtildiği gibi Topluluk Çevre politikasının temel taşıdır. Kirletenlere, sebep oldukları kirlilik ile mücadelenin bedelinin ödettirilmesi, onları kirliliği azaltmaya ve daha az kirleten ürün ve teknolojiler bulmaya teşvik etmektedir*" demektedir. (SEVİM,2000:38)

Söz konusu çevre eylem programları, gerçi topluluk organlarını hukuksal bazda bağlayıcı değildir, ancak; planların özellikle genişleme politikalarına etkisi de bilinmektedir. (KABOĞLU,1996:141-143) Dolayısıyla iç hukukunu, çevre konusunda da, AB müktesebatına uygun hale getirmeyi taahhüt eden Türkiye, eylem programlarını dikkate almak ve orta-uzun vadeli çalışmalara hukuki temel inşa etmesi beklenen çevre politikalarına kulak kabartmak zorundadır. Yine de AB'nin çevre konularında önerilerinin, üye ülkelere; kalkınmalarını sürdürebilmeleri ve birlik-içi dengeleri tehlikeye atmadan gelişebilmeleri yolunda, sayısız inisiyatif bıraktığı not edilmelidir.

1.3 “Eko-kalkınma”da insan merkezli politika:

Çevrenin korunmasına yönelik atılan adımlar salt AB ile sınırlı değildir kuşkusuz. Bu bağlamda, ekonomik ve doğal çevrenin karşılıklı bağımlılık ilişkisine işaret edilen ilk rapor, 1972’de Roma Kulübü tarafından yayımlanan “*Büyümenin Sınırları*” başlıklı rapor ve onu izleyen BM konferansında önerilen, “*eko-kalkınma politikası*”nda dile getirilen “*insan merkezlilik*” ve “*gelecek nesillerin kaynaklarının korunması*” ilkeleri unutulmamalıdır. Ne var ki, sürdürülebilir kalkınmanın uluslararası arenada aktif politika hükmünü kazanması, 1992 Rio Zirvesi’nden sonra mümkün olabilmiştir ki, sırf bu tarih bile teknokrat kapitalist sanayileşme lobisinin gücünü açığa çıkarır niteliktedir. (UNEP,1981:43)

Rio de Janeiro’da 117 devlet ve 30 binden fazla katılımcının iştirakiyle gerçekleştirilen dev zirvede, bağlayıcı özellik taşıyan ortak Çevre Sözleşmesi’nin imzalanması sağlanamadı. Toplam beş önemli belgenin imzalanıp onaya açıldığı toplantıda, Türkiye dahil 153 ülkenin katıldığı, “*Hayvan ve Bitki Türlerinin Korunması*”na dair sözleşme biyoteknoloji endüstrisini tehlikeye atacağından ötürü, ABD tarafından reddedildi. Aynı sözleşmenin kaynaklara girişi engelleyeceği gerekçesiyle gelişmiş Kuzey, egemenlik haklarını kısıtlayacağı endişesiyle de gelişmekte olan Güney ülkelerince eleştirilmesi dikkati çekti. “*Atmosfer ve İklimin Isınması*”na yönelik İklim Denetim Konvansiyonu da, 153 ülkece imzalanmasına rağmen arasında Türkiye’nin de bulunduğu kimi gelişmekte olan ülkelere itirazla karşılanmıştı. (GÜLER-DURAL,2007:410-417) 21. yüzyıl için eylem programı niteliğindeki Gündem 21 adlı belgede ise doğal denge- gelişme ilişkisi masaya yatırılarak; hükümetler, BM ve gelişmeyle ilgili kuruluşlara düşen ödevlerin altı çiziliyordu. Belge 800 sayfadan oluşuyordu.

Bu arada 21 Ekim 1986’da yürürlüğe giren Afrika İnsan ve Halklar Hakları Şartı’nda çevre hakkı kavramına işaret edilerek, bu hakkın bireysel değil kolektif olarak tanınması gerektiği vurgulanmaktaydı. 9 Aralık 1983’te Jakarta’da onaylanan Asya Halklarının ve Hükümetlerinin Temel Ödevleri Bildirgesi’nde, altı Asya ülkesine çevrenin korunması yolunda bağlayıcı kolektif sorumluluk ilkesi getirilerek; ülkelerin doğal kaynaklarının gelecek kuşakların da ihtiyaçlarının karşılanacağı şekilde tüketilmesi ve atmosferin bozulmasının önlenmesi amacıyla makul şekilde

kullanılmasının, hem devlet hem de halkın ödevi olduğu belirtiliyordu. (KABOĞLU:136-137)

2. Türkiye’de durum:

Gelişmekte olan bir ülke olan Türkiye de, doğal kaynakları koruyacağına, çevre- sürdürülebilir kalkınma ilişkisini sağlayacağına gerek imzaladığı uluslararası sözleşmeler, gerekse çevre konusuna Anayasası’nda pek çok ülkeden erken tarihte yer veren bir ülke olarak kendisini koşullandırmıştır. (SOMERSAN,1992:29-30) Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı ile birlikte 1973-1977’de çevre politikalarının belirlenmesine yönelik adımlar atmaya başlanan Türkiye’de, 1978 senesinde Başbakanlık Çevre Müsteşarlığı kurulmuştur. 1984’te Başbakanlığa bağlı Çevre Genel Müdürlüğü’ne evrilen kurum, 1989’da tekrar Çevre Müsteşarlığı’na dönüştürülmüştür. Pek çok yetki karmaşasının oluşması pahasına, yetkileriyle hemen her iktidar döneminde oynanan “devletli çevre kurumu”, 1991 yılında Bakanlık çatısı altında örgütlenmiş, en son 2003’te kamu birimlerinde yeniden yapılandırma programı çerçevesinde, birleşik bakanlık haline getirilerek, Orman Bakanlığı ile birleştirilmiştir. Görünen o ki; Yüksek Çevre Kurulu, Özel Çevre Koruma Kurumu, Çevre İl Müdürlüğü, Mahalli Çevre Kurumları gibi teşkilatları bünyesinde barındıran Çevre Bakanlığı’nı devlet önce kurmuş sonra, “Şimdi ben bu kurumla ne yapacağım?” şeklinde bir kafa karışıklığı yaşamaya başlamıştır. (TORUNOĞLU, www.sendika.org, 2005)

2.1 Yasal düzenlemeler:

1982 yılında kabul edilen Anayasa ise çevre hakkına direk atıfta bulunan ve doğal zenginlikleri koruma altına alan 56. maddenin dışında, ekolojik hassasiyeti dolaylı yollardan içeren maddelere de sahiptir. Ancak uzmanlar TC Anayasaları’nda doğal kaynakları koruyan hükümlere, 1961 Anayasası’nın yanı sıra, 1930’lu hatta 1920’li metinlerde de rastlandığına dikkat çekmektedirler. (EKİNCİ,1991:40-42) (KABOĞLU:42) Çevre hakkını, “Sağlık hizmetleri ve çevrenin korunması” başlıkları altında toplayarak ele alan yürürlükteki Anayasa’nın 56. maddesine göre, “Herkes, sağlıklı ve dengeli bir çevrede yaşama hakkına sahiptir. Çevreyi

geliştirmek, çevre sağlığını korumak ve çevre kirlenmesini önlemek Devletin ve vatandaşların ödevidir” denilmektedir. (ANAYASA, 1997:67-68)

Öte yandan Anayasası’na çevrenin korunmasına ilişkin özel madde ekleyerek ilerici bir adım atan Türkiye’nin, yasanın uygulanması veya uluslararası sözleşmelerde yer alan yükümlülüklerini yerine getirmek noktasında aynı kararlılığı göstermediği anlaşılmaktadır. Zira daha 1983 senesinde 2872 Sayılı Çevre Yasası görüşülürken, yasaya temel olarak Stockholm’de kınanan tez alınmakta, amaç maddesine eklenen bir satırla, önce kalkınma sonra sıra gelirse çevre anlayışı yasaya girmiş, bir diğer ifadeyle çevre kalkınmanın tali unsuru haline dönüştürülmüştür. (EKİNCİ:48) Kanun böylelikle çevre koruma faaliyetlerinin kalkınmayı engelleyici veya zorlaştırıcı bir yola sokulmaması gerektiğini ifade ediliyordu. Özellikle sağ iktidarlar döneminde işbaşına gelen, “*Ne olursa olsun hızlı sanayileşme yanlısı*” teknokrat kadrolar tarafından çevre hakkı, sanayileşme hakkının gölgesinde kalmaktadır.

Yine de 56. maddede, teoride de olsa çevrenin korunması yolunda bazı önemli adımlar atılıyordu. Ayrıca anayasanın, “*Özel mülkiyet hakkının kullanılmasına getirilen kamu yararını sınırını*” tanımlayan 35. maddesi, “*Deniz, göl ve akarsu kıyılarının, sahil şeritlerinin kamu yararına açık alanlar*” olmasını öngören 43. maddesi doğrudan veya dolaylı olarak çevrenin korunmasıyla ilgiliydi. 1982 Anayasası’nın doğal hakları koruyan veya buna atıfta bulunan diğer kısımları ise, şu şekilde sıralanabilir:

“*Toprağın verimli kullanılması ve korunması’na ilişkin 44. maddesi; ‘tarım arazilerinin, çayır ve meralarının amaç dışı kullanımını’ hedefleyen 45. maddesi, ‘Konut ve çevre koşullarını gözetten planlamadan’ söz eden 52. maddesi; tarih, kültür ve tabiat varlıklarının korunmasından söz eden 63. maddesi; ormanların korunma ve geliştirilmesinden söz eden 169. maddesi doğrudan ve dolaylı olarak çevre ile ilgiliydi.*” (SOMERSAN:29)

Uzmanlar Türkiye’de çevrenin korunmasına ilişkin mevzuatın eksik yanları bulunmakla beraber, çok zayıf da olmadığına inanıyorlar. Bu görüşe göre sorun yasalarda değil, yasaların ciddi bir biçimde uygulanmaması, sorun çıkaran

gelişmelerin yeterince takip edilmemesi, devlet kurumları arasında bilgi koordinasyonunun sağlanamaması ve devletin çevrenin temizlenmesini daha çok vatandaşlardan bekliyor olması. Oysa çevrenin korunması hususunda kısmi sorumluluk sahibi devletin ekolojik kaynaklara sahip çıkılması noktasında oldukça “cimri” davrandığı görülüyor. Bütçeden çevreye ayrılan ödenek ya son derece kısıtlı bir oranda tutuluyor, ya da ayrılan ödenek, DPT tarafından çevre sağlığı konusunda proje geliştiren üniversitelerin projelerinin finansmanına güçlkle yetiyor. Üstüne üstlük, 1990-1994 yıllarını kapsayan 6. Beş Yıllık Plan, çevre soruna yönelik “iyi niyeti”ni bildirmesine karşın, finansman giderleri ne hiç kaynak ayırmıyordu.

Devletin yetkili ağızlarına bakıldığında çevrenin kirletilmesinin ardında yatan en önemli problem, “Halkın bilinçsizliği” ve “cahillik.” Genelde TRT’ye hazırlatılan filmler vasıtasıyla halkı bilinçlendirmeye çalışan yetkililer, vatandaşlara, “Dişlerini fırçalayıp, etraflarını temiz tutmalarını” salık vermekle yetiniyorlar. Oysa çevreyi kirleten, ekolojik dengeyi önemli ölçüde zarara uğratan birikim, vatandaşlardan ziyade Kamu İktisadi Teşekkülleri ve yeterli koruyucu önlemleri almaksızın üretimi sürdüren sanayi kuruluşlarıyla, kıyı şeridini birer beton yığına çeviren çok yıldızlı turizm tesislerinden kaynaklanıyor. Örneğin çoğu çimento fabrikası ve demir-çelik tesisinde koruyucu filtresiz üretim yapıldığı ya da tesisler açıldıktan kısa süre sonra, filtrelerin çalıştırılmamaya başladığı, böylelikle adı geçen tesislerin çevrelerine orta ve uzun vadede kolay üstesinden gelinemeyecek oranda zarar verdiği biliniyor. Üstelik devlet kendi fabrikalarıyla çevreyi kirletmekle kalmıyor, duyarsız sanayiciye teşvik, turizmciye kamu yararına ayrılması gereken sahilleri yağmalama izni tanıyarak, bilinçsizliğin neredeyse, “lokomotif” unsuru olmaya soyunuyor.

2.2 Siyasetteki “Hızlı kalkınma lobisi”nde hakim söylem:

Bu arada kendisine yönelik dillendirilen ve genelde çevreci hareketten gelen uyarılara kulak tıkamak devletin, özellikle de hızlı sanayileşme yanlısı sağ iktidarların genel eğilimi haline dönüşüyor. Örneğin ANAP dönemi Enerji Bakanları’ndan Fahrettin Kurt, ağaç sevdikleri gerekçesiyle Aliğa Termik Santrali’ne karşı çıkanlara, “O zaman ormana gitsinler” veya yine aynı partinin

Turizm ve Kültür Bakanları'ndan Mükerrerem Taşçıoğlu, “Türkiye için çevre bir lükstür. Bu işler bizde dilenciye kravat takmaya benzer” diyebiliyordu. (EKİNCİ:52)

12 Eylül sonrasında SHP ile koalisyon kuran DYP'nin tavrı da, ANAP'tan farksızdı. 1991 seçimlerinden evvel sanayileşme ile çevre arasında bir karşılaştırmada bulunan dönemin DYP lideri Demirel, ülkenin birincil sorununun kalkınma olarak nitelerken, kalkınmanın maliyetinin ise yüksekliğine değinerek, çevresel “giderler”in de bu maliyetin bir parçası olarak sayılması gerektiğini kaydediyordu. Adı geçen süreçte Ankara Hilton Hotelinde düzenlenen Çevre Şurası'nda söz alan DYP Çevre Komisyonu Başkanı Baki Durmaz, partileri sayesinde Türkiye'nin yüksek gelirli bir ülke olacağından dem vurarak, Türkiye'nin tarihin yakın döneminde sanayileşmiş ülkeler kadar çevreci olamayacağını altını çiziyordu. (SOMERSAN:52-53) DYP ile yaptığı koalisyonda birinci partinin gölgesinde kalan SHP ise çevre konusunda kolayca ortağının dümen suyuna girerek, siyasal iktidarlar açısından kalkınmanın her zaman çevreden öncelikli bir gündem maddesi olduğuna, çevrenin ancak sanayileşme programlarının izin verdiği ölçüde mühimseneceğine ilişkin kanının kuvvetlenmesine yol açıyordu.

Ne var ki, iç siyasette çevre sorunlarına karşı yeterli ilgi ve takibi göstermeyen devlet, uluslararası anlaşmalar ve yükümlülükler söz konusu olduğunda işi daha sıkı tutuyor. İç siyasette görev yapan Çevre ve Orman, Sağlık, İçişleri Bakanlıkları sıklıkla yaptıkları ölçüm sonuçlarını bile birbirlerinden esirgerlerken, özellikle Dışişleri Bakanlığı'nın Çevre Bakanlığı'yla kurduğu eşgüdüm dikkati çekiyor. Yurtdışından Türkiye'ye getirilmeye çalışılan zehirli atıkların önlenmesine dair ciddi bir takip çalışması yürüten ve Ankara'nın tepkisini zaman yitirmeksizin, uluslararası platforma taşıyan Dışişleri Bakanlığı, Türkiye'nin müttefiklerine verdiği sözlerin takipçisi olduğunu ortaya koymaktadır. Hatırlanacağı gibi Türkiye, Avrupa genel çevre politikalarının yanı sıra 1976 Barselona Sözleşmesi ile Akdeniz Eylem Planı ve 1993 Bükreş Sözleşmesi ile de Karadeniz Bölgesi Çevre Eylem Planı'na imza atarak, kendisini bağlayıcı bir takım yükümlülükler üstlenmiştir. (CHP, www.chp.org.tr) Türkiye, Karadeniz'in deniz çevresinin kirlenmesinin engellenmesi, mevcut kirliliğin azaltılarak bundan sonraki olası kirlenmenin kontrolü, kara, deniz ve gemilerin yol açtığı kirlenmeyle mücadele, sınır-aşırı

taşımacılıkta tehlikeli atıkların vereceği zararın önlenmesi konularında; Bulgaristan, Gürcistan, Romanya, Ukrayna ve Rusya Federasyonu'yla imzalanan anlaşmada öncü girişimci rolüne de soyunmuştur. (EKİNCİ, 1997:54-67)

Bu arada çevresel varlıkların korunması noktasında iç hukuk ve siyasette geç de olsa bazı adımlar atılmıyor değil. Örneğin 2872 Sayılı Çevre Kanunu, 26-4-2006 gün ve 5492 Sayılı kanunla neredeyse bütünüyle değiştirilmiştir. 1983-1993 yılları arasında sayısız kez “sanayileşme hakkı” doğrultusunda ele alınarak değiştirilen eski yasanın, “komşuluk hakkı” ve “düşük oranlarda tutulan cezai müeyyideler” sebebiyle fazla bir yaptırım gücüne sahip olmadığı sıklıkla dile getiriliyordu. 13-5-2006 tarihinde 26167 sayılı Resmi Gazete’de yayımlanarak yürürlüğe giren yeni kanun, 1995 tarihinde Tansu Çiller tarafından TBMM’ye sevk edilmiş, ancak; aradan tam 11 yıl geçtikten sonra Erdoğan Hükümeti’nce yasalaştırılabilmıştır ki, bu durum bile, çevre değerlerinin korunması hakkında ne denli “ivedilikle” karar alınabildiğini günyüzüne serer niteliktedir.

2.3 5492 Sayılı Çevre Kanunu:

Ancak tasarının 11 yıl arayla TBMM gündemine getirileceğini öğrenen ve değişiklikleri merak eden çevreci kuruluşlar, devlet eliyle yeterli bilgilendirme yapılmadığı için TBMM web sitesinden 11 yıl evvelki tasarımı okumakla yetinmek zorunda kalmışlardır. Anti-demokratik ortamda, yurttaşlardan adeta veri saklanarak yapılan söz konusu değişiklikte, devlet olumlu adım atmaya tasarlarken, bu sefer de, bilginin serbest dolaşımı ilkesini açıkça çiğnemedi edememiştir. (ÖZKAN, 2006, www.rightsagenda.org) Konuya hukuksal açıdan yaklaşan Özkan, yeni yasada “sürdürülebilir kalkınma” ile “sürdürülebilir çevre” kavramlarının yan yana kullanıldığını, 2 maddede ise her iki kavramın ayrıntılı açıklamasına yer verilerek, BM çevre ve kalkınma ölçütlerine uyum sağlandığını vurguluyor. 3. maddeye dikkati çeken avukat Özkan, sivil toplum kuruluşları, meslek odaları başta olmak üzere herkese çevreyi koruma hakkının getirildiğine değinerek, Bakanlık ve yerel yönetimlere ilgili kuruluşlarla ortak çalışma yapmaları öğütlenerek, bugüne dek sözde kalan; hatta sürekli engellenen, “çevre hakkı” kavramının güçlü yasal dayanağa kavuşturulduğunu belirtiyor. (ÖZKAN, www.rightsagenda.org)

Kanunun 9. maddesinde ise çevre korumanın temel değerlerini ifade eden hükümler getirilerek, bugüne dek imzalanan uluslar arası hükümlerle eşgüdüm sağlanmıştır. Ne var ki hükümet, kanun genelinde sanayileşme ve kalkınma hedeflerini çevresel değerlere yeğ tuttuğunu hissettiren maddelere yer vermekten de kaçınmamıştır. Kanunun genelinde AKP hükümetinin doğal zenginliklere, “*rant gözlüğü*”yle bakan çevrelere (ÖZKAN, www.rightsagenda.org) karşı yeterli önlemin alınmasını sağlayamadığı hissedilirken, 2004 yılında Madencilik Kanunu’na eklenen bir cümleyle maden arama faaliyetlerinin ÇED kapsamı dışında bırakılması karara bağlanmıştır. Anamuhalefet partisi ve muhalafet partilerinin, diğer Avrupa Konseyi ülkelerde rastlanmayan ve TC mevzuatına “*kazandırılmış*”, bu tip maddelerin iptaline ilişkin açtığı davaların çok geç sonuca bağlanması gerçeği ise yapılan müdahalelerle geri dönülemezlik noktasına sürüklenen, çevresel dengenin korunabilmesi noktasında adli makamların, daha ivedilikle hareket etmelerinin zorunluluğunu açığa çıkarmaktadır.

Kanunda göze çarpan özelliklerin başında, “*Kirleten öder*” ilkesinin şartlarının ağırlaştırılması ve çevreye karşı işlenen suçlarda öngörülen para cezalarının bir hayli arttırılmasıdır. Üstelik 20. Maddede düzenlenen para cezalarının arttırılmasının yanı sıra TCK ile diğer kanunların, fiilin suç oluşturması haline ilişkin hükümlerinin, saklı tutulmaları da dikkat çekicidir. Böylelikle yeni yasada çevreyi kasten kirletenler ve bir kişinin sağlığını bozacak oranda gürültü kirliliği yapanlar hakkında, hem idari para hem de TCK. 181-182 ve 183. maddelerinin ihlali sebebiyle cezai dava açılacaktır. Bununla birlikte yasada “*kasten kirletme*” fiilinin kolay tanımlanabilir bir çerçeveye oturtulamadığından yakınan avukat Güney Dinç, “*Tüzük, yönetmelik, genelge gibi idari işlemlerle belirlenen teknik kurallara aykırılıklar, suçun oluşumu için yeterli değildir. Eğer herhangi bir konuda atık veya atıkların doğaya verilmesinde uygulanacak ‘teknik usuller’ yasa ile belirlenmemişse, bunlara aykırılıktan söz edilemeyeceği için, ‘çevrenin kasten kirletilmesi’ suçu oluşmayacaktır*” şeklinde görüş bildiriyor. (DİNÇ, www.rightsagenda.org, 2005)

Görünen o ki yeni kanunla çevreyi kasten kirletmeden ziyade çevreyi “*taksirle*” kirletme hükmüne ceza verilebilecek. Üstelik suçun tüzel kişilerce işlenmesi halinde, tüzelkişilik yerine kirletme fiilini birebir işleyen kişiye ceza öngörülmesi, kanunu daha başından “*eksik yaptırımlı*” kılmaktadır. Tüm bunlara ek olarak kanunla tanımlanan yeni suçlara yönelik uygulamanın, iktidar partisi milletvekilleriince verilen bir değişiklik önergesiyle, daha başından iki yıllığına ertelenmesi; hem çevreyi kirletenleri kısa süreli de olsa yasanın pençesinden korurken, hem de siyasi otoritenin samimiyetine ilişkin geniş bir şüphe oluşturarak, hukuk öğretisi adına uzlaşmaz bir çelişkinin doğmasına sebebiyet vermektedir. (DİNÇ, www.rightsagenda.org)

Öte yandan siyasal partilerin çevre programları incelendiğinde, genel yaklaşımın ikilikli bir yapı arz ettiğinden söz edilebilir. Başta merkez sağ partiler olmak üzere Türk sağının önemli bir kısmı, çevreyi kalkınmanın tali değeri olarak algılayıp, kalkınmayı yücelten bir yaklaşım benimserlerken, kapitalizme karşı rövanşist eğilimlerini saklamayan kimi radikal sol hareketlerin de, çevre duyarlılığı konusunda, sağ partileri aratmadıkları hissediliyor. Örneğin, çevre politikalarının geliştirilmesi noktasında, “*Geleneksel çevre değerleri ve Türk kültüründen yararlanılacağı*”na değinen AKP programı, oldukça muğlak ifadelerle başlıyor. Türkiye’nin zararlı atık mezarlığı yapılmayacağı vurgulandığı programda, çevreyi kirleten hiçbir kalkınma modeline sıcak bakılmayacağı altı çiziliyor. Çevresel sorunların “*yerinden yönetimle*” çözüleceğinin vurgulandığı programda, uygulanması planlanan, “*Çevre Yönetim Sistemi*”nin yerel yönetim ağırlıklı bir program olacağından bahsediliyor. Çevre programının son kısmındaysa, tüm sağ partilerde hakim olan, “*cahil vatandaşı beşikten mezara dek bilinçlendirecek*” bir eğitim programının gerekliliği üzerinde duruluyor. (AKP, www.akparti.org.tr)

2.4 Parti programlarına “çevre”sel dolgu malzemesi:

Programdaki iyi niyetli ifadelerle karşın iktidar partisinin çevre karnesi, pek de içaçıcı gözüküyor. Zira I. Erdoğan hükümeti zamanında, toplam 21 yasada yapılan değişikliklerle; SİT alanlarını işgal edenler affedilerek, köy ve kıyılarda arazi edinmek kolaylaştırılmıştır. Daha önce özel orman sayılan kızılâğaç ve kestanelikleri orman kapsamından çıkarmak isteyen hükümet, dönemin Cumhurbaşkanı Sezer’in

Anayasa Mahkemesi'nde açtığı davaya takılmıştı. Yine kamuoyunda 2-B adıyla anılan tasarı doğrultusunda, orman alanlarını işgalcilere açmayı tasarlayan hükümetin ilgili düzenlemesinin, Sezer tarafından iki kez TBMM'ye iadesine karşın, hükümetin bu konuda yeni bir tasarı üzerinde çalıştığı bilinmektedir. İstanbul Altunizade Öğretmenevi'nin bulunduğu geniş ağaçlık alanı yapılaşmaya açmaya çalışan AKP hükümeti, Orman Bakanlığı'nın iznini almadan ve getirdiği kanunda çevreye ilişkin konuların sivil toplum örgütleriyle tartışılacağını açıkça beyan etmesine rağmen çevreci kuruluşlarla görüşmeden, Formula 1 yarış pistini Vakıflar Genel Müdürlüğü'ne ait orman üzerinde inşa etmiştir. (ÇEKÜL, www.cekulvakfi.org.tr, 2004) Hemen her fırsatta Türkiye'nin nükleer enerjiyle tanışmaya hazırlanmasından dem vuran hükümet, bu tutumuyla da, diğer alanlarda gerçekleştirdiği kimi iyiniyetli girişimlere rağmen, çevreci kuruluşların güvenini sarsmaktadır.

Anamuhalefet partisi CHP ise çevre konusuna programında en ayrıntılı şekilde yer veren partilerden. Çevre hakkının uluslararası sözleşmelerde üçüncü dereceden dayanışma hakları arasında sayıldığına işaret edilen CHP programında partinin; temiz, sağlıklı ve yeşil bir çevrede yaşamayı bireylerin temel hakkı olarak algıladığı kaydedilmekte. Büyüme ve sanayileşme çabalarının, "*Ne pahasına olursa olsun*" mantığı yerine, çevreyle uyum halinde gerçekleştirilmesinin öngörüldüğü programda, devlet imzaladığı uluslararası belgelere sahip çıkmaya çağırılıyor. Türkiye'deki toprak örtüsünü tehdit eden erozyon tehlikesine karşı, Ulusal Eylem Planı hazırlama teminatı veren CHP programı, hayvan ve bitki türlerinin korunması yolunda etkin önlemlerin alınacağını ve ülkenin "*Hayvan Hakları Evrensel Beyanname*sini imzalayacağını bildiriyor. (CHP, www.chp.org.tr)

Programının haricinde altı bölümlük bir çevre raporu da hazırlayan CHP yönetimi sürdürülebilir kalkınmanın Gelişme Yolundaki Ülkeleri yakından ilgilendiren bir hedef olduğuna işaret ederek, özellikle teknoloji transferi alanında gelişmiş ülkelerin, elden çıkarmak istedikleri çevre düşmanı teknolojik ekipman ve tesisleri; gelişmekte olan ülkelere pazarlayarak, çifte standartlı bir yaklaşım izlediklerini savunuyor. Türkiye'nin zararlı teknoloji çöplüğüne çevrilemeyeceğinin altının çizildiği raporda, "*Aslında, çevrenin hesapsızca tahrip edildiği bir ortamda ne bugünün, ne de geleceğin insanına özgürlük, demokrasi, eşitlik ve gönenc*

sağlanması söz konusudur. Sosyal demokrasinin özü olan kamu yararı ve toplumsal dayanışma kavramlar, çevrenin gelecek kuşakların da gönenci düşünülerek kullanılmasını gerekli kılar” şeklinde görüş bildirilmektedir. (CHP, www.chp.org.tr)

Genelde çevreci örgütlerin kullandığı, “Evrensel düşün, yerel davran” anlayışına atıfta bulunulan raporda, çevre sorunlarının yerelleşme ekseninde, havza modeline dayanılarak, mahalli idarelere inisiyatif verilerek ve çevreci uygulamalara halkın aktif desteği sağlanarak çözümlenebileceği belirtiliyor. Çevre Bakanlığı’nın Referans Laboratuvarı’nın uluslararası standartlara uygun hale getirileceğine değinilen raporda, iller bazında sağlıklı ölçüm yapılabilmesine olanak sağlayan laboratuvar ve izleme merkezleri kurularak, devletin çevre alanında gereksinim duyduğu insan gücü ve teçhizat sorunlarının giderileceğinin altı çiziliyor. (CHP, www.chp.org.tr) Raporda dile getirilen diğer bazı önemli noktalar ise şunlar:

“Türkiye’de çevre açısından önemli riskler taşıyan büyük yatırımlar genellikle kamu kuruluşlarınca yapılmaktadır. Ancak özelleştirme uygulaması ile bu tesisler özel sektöre devredilmektedir. Özelleştirme hukuku alanında çevre kirliliğinin bertaraf edilmesi de dikkate alınacaktır. Türkiye’de çevre ve doğal kaynak kayıplarının boyutlarının kavranması amacıyla gerekli hesaplamalar, GSMH serilerinin tarihsel tutarlılığını bozmadan, yan çalışmalar olarak başlatılmalıdır. Bu çalışmalar Çevre Bakanlığı, DPT, DİE ve TÜBİTAK’ın işbirliği ile yapılacaktır. ... Çevre yatırımları için uygun kredi olanakları da sağlanacak, çevre hizmetleri fiyatlandırılacak ve dar gelirli dışarda hizmetin karşılığı alınacaktır.” (CHP, www.chp.org.tr)

ÇED uygulamasının Türkiye’de siyasal baskı gördüğünün, biçimsel düzeyde kalan uygulamanın, tarafsız olarak da kaleme alınmadığının kaydedildiği raporda, milli park ve kamunun yararlanacağı doğal alanların sayısının arttırılacağı, turizm adı altında kıyıların betonlaştırılmasının önünün alınacağı öne sürülüyor. İçme suyu kaynaklarının koruma altına alınıp, mutlak koruma bantlarında süratli kamulaştırmalar yapılacağı belirtilen CHP raporunda, yerel yönetimlere su kaynakları, kıyı, deniz kirliliği ile ilgili olarak kesilen ceza ve alınan harçlardan gelir elde etme yetkisi tanınacağına dikkat çekilerek, flora ve fauna envanterinin

tamamlanacağını, endemik türlerin ülke dışına çıkarılmasına ise sınır getirileceği söyleniyor. CHP raporunda, ulaştırma sektörüne dair ise şu görüşlere yer veriliyor:

2.4.1 Muhalefetin önerileri

“Kurşunsuz benzin üretim kapasitesi artırılmalı ve yurt genelinde yaygınlaştırılması sağlanmalıdır. ... Kentlerde metro ve tramvay ile birlikte veya bölgeleri arttırılmalı, şehirlerarası ulaşımda demiryollarına öncelik verilmelidir. Rio’da imzalanan İklim Değişikliği Sözleşmesini Türkiye’nin imzalamamış olmasına rağmen, karbondioksit ve sera gazı emisyonlarının sınırlandırılması için arıtma tesisleri ve teknoloji yoluyla çaba gösterilmelidir.” (CHP, www.chp.org.tr)

Programında çevre başlığına ayrıntılı olarak yer ayıran, ideolojik omurgalı kitle partilerine bir diğer örnek de MHP. Konuya sürdürülebilir kalkınma penceresinden bakarak, sanayileşme ile çevre değerlerinin korunması arasındaki *“hassas denge”* nin kurulacağını ileri sürüldüğü MHP programında, gelecek nesillere doğal kaynakları korunmuş ve kalkınmış bir Türkiye’nin bırakılacağını altı çiziliyor. Medyanın çevre duyarlılığı hususunda teşvik edileceği ve halkın daha erken yaşlardan itibaren çevre hususunda bilinçlendirilip eğitileceğini savunulduğu programda, tüm yatırımlarda çevre dostu teknolojinin kullanımının teşvik edileceği söyleniyor. Çevre denetiminde devletin kendi koyduğu kuralların takipçisi olmadığını vurgulandığı MHP programında, etkinliğin sağlanabilmesi yolunda *“Çevre Zabıtası”* ve *“Çevre İhtisas Mahkemeleri”* nin kurulacağı özellikle kaydedilerek, diğer sağ partilerin genel- geçer çevre yaklaşımının bir adım önüne geçilmiş. (MHP, www.mhp.org.tr)

Çevre kavramını Türk siyasetine sokan kadro, 1974’teki I. Ecevit Hükümeti olmuştu. Hükümet programında çevre değerlerinin korunması kısmına yer verdiren Ecevit’e yakınlığıyla tanınan DSP, tıpkı 1970’li yıllarda olduğu gibi bugün de, çevre konusundaki hassasiyetiyle dikkatleri üzerinde topluyor. DSP internette yayımladığı güncellenmiş programında, ülkenin doğal zenginliklerinin izlenip koruma altına alınabilmesi için e-Türkiye projesi kapsamında yer alan, *“Coğrafi Bilgi Sistemi”* nden yararlanılacağı vurgulanıyor. Programda, *“Su kaynaklarımızın korunması ve en verimli biçimde kullanılması ve atık suların yeniden kullanıma*

kazandırılması da DSP'nin vazgeçilmezleri arasında yer almaktadır. ... DSP'nin çevre politikası, tüm doğal zenginliklerimizi, -ülke turizmi ve sınaileşmenin yaygınlaşmasını engellemeden- korumayı ve yaygınlaştırmayı amaçlamaktadır” denilmekte (DSP, www.dsp.org.tr)

Yine de DSP programında, yer yer çevresel değerlerin sanayileşmeye kurban edilebileceğine ilişkin unsurlar bulmak mümkün. Örneğin yer altı zenginlikleri ve madenlerin ülke ekonomisine kazandırılması ve istihdam yaratması yolunda, “Çevre duyarlılığını göz ardı etmeyen ama tutucu da olmayan” (DSP, www.dsp.org.tr) bir tutum izleneceğine ilişkin vaatler ve Bor madenlerinin işletilmesinde “ulusalçı tavırdan” taviz verilmeyeceğine ilişkin “muğlak ifade”ler, çevreci duyarlılıklarıyla tanınan çevrelerde soru işaretleriyle karşılanıyor.

2.4.2 Merkez sağ “aynı dili” konuşuyor:

Hatırlanacağı gibi çevre değerlerinin korunması yolunda, “sicili en bozuk” partilerden biri görünümünü veren ANAP’ın bir dönem Genel Başkanlığını yürüten eski Başbakan Mesut Yılmaz, 1999 yılı enerji yatırımlarından Çanakkale Çan Termik Santrali ve Fırtına Vadisi projeleriyle ilgili olarak, “Bırakın çevreyi mevreyi” diyerek partisinin çevre hakkındaki genel-geçer görüşlerinin tercümanı olmuştu. Bugün de ANAP programında sadece bir satırla yer bulabilen çevresel duyarlılıklar, açıkça partinin güttüğü hızlı kalkınma ve ne olursa olsun sanayileşme programının ikinci hatta üçüncü dereceden bir unsuru olarak ele alınmaktadır. Merkez sağın diğer güçlü partisi DYP programında çevresel duyarlılıklar, “Tabii kaynaklar” başlığı altında dile getirilirken, madencilik geliştirilerek yoğun istihdam sağlanacağından dem vuruluyor.

Doğal kaynakları kalkınma yolunda seferber edilecek potansiyel “bakir alanlar” şeklinde değerlendiren DYP’den başka, bir dönem oylarını yüzde 6’lara dek çıkarmayı başararak dikkatleri üzerinde toplayan Genç Parti de, çevre sorununa karşı geliştirilen geleneksel sağ politikaların sıkı bir takipçisi olacağını gizlemiyor. Pahalı karayolu taşımacılığı yerine denizyolu taşımacılığına geçileceğinin vurgulandığı GP programı, nükleer enerjinin program bazında en büyük destekçiliğinin yapıldığı,

metin olarak göze çarpıyor. Partinin, her biri çevreci hareketleri ayağa kaldırmaya yetecek, diğer teklifleri ise şöyle sıralanabilir:

“Ülkenin yer altı ve yerüstü kaynakları azami ölçülerde değerlendirilmelidir. Enerjide dışa bağımlılığın tamamen ortadan kaldırılması asıl hedeftir. Bunun için ülkemizin sahip olduğu doğal kaynaklar verimli olarak kullanılmalıdır. Gelişmiş ülkelerin enerji ihtiyaçlarının önemli bölümünü karşıladıkları nükleer enerjinin kullanımına, gerekli güvenlik kriterlerine uygun ve çevreye saygılı bir şekilde kısa süre içinde geçilmeli , öncelikle ülkemizin hidroelektrik kapasitesi sonuna kadar kullanılmalıdır.” (GP, www.gp.org.tr)

2.4.3 Her partinin önceliği farklı:

Sosyal demokrat partilerden SHP, çevre konusunda partilerinin “yüksek duyarlılığa” sahip olduğunu vurgulayarak söze başlıyor. Ekolojik dengelerin korunabilmesi için devletle sivil toplum örgütlerinin işbirliği içinde proje yürütmelerinin zorunluluğuna değinilen programda kısaca, “*SHP çevre sorunlarına yalnızca teknik açıdan yaklaşmaz, bu sorunu çok daha geniş bir çerçevede bir uygarlık sorunu olarak değerlendirir, gezegenimizin yalnız insanlara değil, tüm canlılara ait olduğunu düşünür. SHP insan hayatını tehdit eden, doğaya zarar veren ve ekolojik yapıyı bozan her türlü etkinliğe karşı koymayı; yalnızca ülkemizin değil dünyanın fiziksel, biyolojik, sosyolojik, kültürel varlıklarını aynı sorumluluk duygusuyla korumayı görev bilir, kendi topraklarımızın uğradığı erozyona, denizlerimizin kirlenmesine olan duyarlılığın aynısını, yağmur ormanlarının yok oluşunda da gösterir*” deniliyor. (SHP, www.shp.org.tr)

Çevresel duyarlılıklara programında geniş yer veren diğer partilerin, genelde küçük partiler oldukları biliniyor. Nitekim bu partilerden BBP, çevre sorununun global bir mesele olduğuna dolayısıyla çözümün de global bazda değerlendirilmesi gerektiğine işaret ederek söze başlıyor. Türkiye’de çevreyi kirleten en başat aktörün devletin kendisi olduğunun vurgulandığı BBP programı, açıklınlığı itibariyle diğer partilerden ayrılıyor. Sınırlı bir çevrede sınırsız büyümenin mümkün olmadığını altının çizildiği programda, öncelikle gelişmiş ülkelerden gelişmekte olan ülkelere doğru yayılan, tüketim kültürünün sorgulanması ve doğal kaynakları

daha fazla heba etmekten başka bir fonksiyon ifa etmeyen mevcut tüketim kültürüne son verilmesinin önemine dikkat çekiliyor. (BBP, www.bbp.org.tr) Ulaşımında denizyolu taşımacılığının benimsenmesinin önerildiği programda, erozyona karşı mücadele, doğal kaynak ve ormanların dengeli biçimde kullanılması gibi genel-geçer başlıkların yanı sıra, ülke madenleri hakkında çalışmalar yürüten kuruluşların ortak bir komisyon etrafında örgütlenerek aralarında eşgüdüm sağlanacağı ve ayrı bir Maden Bakanlığı kurulacağı ileri sürülüyor.

Her ne kadar Türkiye'deki yeşil hareketler politik anlamda kendilerini radikal solla ilişkilendirse de, ülkedeki radikal sol oluşumların veya irili ufaklı sosyalist partilerin, çevresel konulara ne denli duyarlı yaklaşabildikleri başlı başına bir muamma. Örneğin bu partilerden EMEP ve TKP, kapitalizme karşı takındıkları rövanşist tavırla, çevresel değerleri korumaktan ziyade, genel-geçer kapitalist bir partiden çok daha sert kalkınmacı politikaları, programlarında barındırabiliyorlar. Yeşiller Hareketi'nin sıklıkla seçim ittifakına girdiği ÖDP ise çevre konusunda diğer iki partiden daha duyarlı bir politika izliyor. Çevrenin kirletilmesini ciddi bir kapitalizm eleştirisi ile birlikte ele alan ÖDP programında, şu noktalara atıfta bulunuluyor:

“Evrensel ölçekte süren ekolojik krizin 'gezegen riski' boyutlarına ulaştığı göz önüne alınarak, insan-doğa ilişkisini bozan, doğayı tahrip eden kara dayalı ucuz sanayileşme ve sınırsız kalkınmacılığın önüne geçilmelidir. Üretim planlamasında geri-döndürülemeyen kaynakların kullanımına dayalı enerji ve sanayileşme politikalarına son verilmeli, doğal kaynakların israfından titizlikle kaçınılmalıdır. Sanayi tesislerinin, kara ve demiryollarının, hava alanlarını, barajların ve enerji santrallerinin planlama ve inşasında yöre halkının onayı esas alınmalıdır.” (ÖDP, www.odp.org.tr)

3. Türkiye'de Yeşiller Hareketi: Yeşil Manifesto

Tüm bu veriler ışığında irdelendiğinde, aslında; Türkiye'de siyasal anlamda nispeten güçlü bir Yeşiller Partisi olması için pek çok koşulun mevcut olduğu görülüyor. Ancak, bu, sadece bir ilk intiba olarak önem arz ediyor, zira; Türkiye'de sesini yüksek perdeden duyurabilen bir yeşil siyasetin varlığından söz edebilmek, şu

an için mümkün değil. İlk partileşme girişimlerini 1988 yılında gerçekleştiren Yeşil Hareket, partinin 6 yıllık ömrünü tanımlamasına rağmen, Anayasa’da öngörülen genel teşkilatlanma ve faaliyet barajını aşamadıkları için 1994 senesinde Anayasa Mahkemesi tarafından kapatıldı. Bu süreç içinde özellikle cinsel ayrımcılığa karşı çıkışlarıyla dikkatleri üzerinde toplayan Yeşiller Partisi; sadece İstanbul, Ankara, İzmir gibi büyük şehirlerde kısmi etkinlik yürütebilen radikal bir fikir kulübü olmanın ötesine geçemedi.

1994 seçimlerine sosyalist partilerle ortaklığa giderek katılabilen Yeşiller Partisi, daha çok diğer sosyalist partilerin listesinden aday gösterme yolunu tercih ederek; İstanbul, Ankara, İzmir ve Bursa’da yerel seçimlere katılma olanağı bulsa da, İstanbul’da iki önemli ilçeden alınan görece yüksek oyların ötesinde bir varlık gösteremedi. 1999 Genel ve Yerel Seçimleri’ne ÖDP ile beraber katılan Yeşil adaylar, kendi başlarına bir varlık gösteremediklerinden olsa gerek, seçim sonrasında çevreye karşı hassasiyetleriyle tanınan, ancak; başka partilerden yarışarak başarılı olmuş politikacılara destek sağlayarak, bu kişilerin seçildikleri il ve ilçelerde eylemlerini geliştirerek kendilerine varlık sahası açma seçeneğine başvurdular. Örneğin, geçmişte Çamlıhemşin ve Antakya’da belediye seçimlerini kazanan adaylar, seçimlerden önce ve sonra Yeşiller’in aktif desteğini alan isimler oldular. (YEŞİLLER, www.yesiller.org, 2004)

3.1 Çevresel kirlenmeye karşı radikal teklifler:

Yeşiller Hareketi’nin 5 Kasım 1999 tarihinde yayımladığı manifestosunda, endüstriyalist hareketlerin yarattıkları dev teknolojilerin, diğer canlı türlerinin yanı sıra, insan ırkının geleceğini tehdit eder boyut kazandığına işaret edilerek; ekolojik ve ekonomik krizden etkilenenlere, “*Kendi kaderlerini tayin etme hakkı*” tanınması öneriliyor. Silahlanma, nükleer enerji ve genetik mühendisliği alanlarında yapılan harcamaların durdurulmasının salık verildiği Yeşil manifestoda, bunların yerine enerji tasarrufu, yenilenebilir enerji, toplu taşımacılık sistemlerinin teşvik edilmesi isteniyor. Manifestoda kısaca şu tekliflere yer veriliyor:

“Türkiye bütçesinin asgari yüzde 20’si, çevre ve doğanın korunmasına tahsis edilmelidir. Dünyada gelişmiş ülkelerin terk ettikleri nükleer santraller ve nükleer

atık alanlarının ülkemize girişinin önlenmesi için gerekli eylemler yapılacaktır. Türkiye enerji bütçesi, enerji tasarrufu ile rüzgar, güneş, su, jeotermal, dalga gibi alternatif enerji kaynaklarına tahsis edilmelidir. ...Otoyol yatırımları terk edilmeli, demiryolculuk tercih edilmelidir. Kentler otomobil istilasından kurtarılmalı, tramvay, trolleybüs, metro yaygınlaştırılmalıdır. ...Nükleer, kimyasal ve biyolojik silahlar tamamen yasaklanmalıdır. Askerlik görevi isteğe bağlı olmalı, alternatif çalışma olanakları sağlanmalıdır.” (YEŞİLLER, www.yesiller.org)

Yeşiller Manifesto’da AB politikalarının da belkemiğini oluşturan, “*Kirleten öder ilkesi*”ne karşı çıkılıyor, yerine ise hapis cezaları uygulamasına geçilmesi ve çevreyi kirletmeyi sürdüren tesislere kesin kapatma kararı çıkarılması teklif ediliyor. Çevre ve insan hakları ihlalleri karşısında bireye şiddete dayanmayan, doğrudan sivil itaatsizlik eyleminde bulunma hakkı tanındığına işaret edilen manifestoda, ayrıca; doğa ve çevre katliamı yapmaya hazırlık girişiminde olduğu ileri sürülen siyasi iktidarın, Anayasa değişikliğine giderek, çevre katliamlarını yargı denetiminden kaçırmaya hazırlandığı iddia ediliyor. (YEŞİLLER, www.yesiller.org)

Öte yandan siyasal metinlerinde yer yer radikal sol partilerle, “*sol söylem yarışı*”na tuttuğu gözden kaçmayan Türk Yeşil Hareketi, basit bir fikir kulübünün yıllık eylem hacmini aşamıyor. Yeşiller’in Türkiye’de bağımsız protesto eylemlerini yeterince örgütleyememesi ve genelde diğer siyasal sol hareketlerin çalışmalarında payanda ya da “*destek unsuru*” olarak kalmaları, bu hareketin Türkiye’de kendi ayakları üzerinde durabilen, bağımsız bir hareket imajı vermesini engelliyor. Üstelik çeşitli kitaplar yayımlayan ve “*Üç Ekoloji*” başlıklı bir dergi de çıkaran Yeşiller Hareketi, kamuoyunda oldukça yanlış tanınıyor. Yeşilleri teknoloji ve kalkınma karşıtı, “*tuhaf*” kişiler olarak tanıyan Türk toplumu, bu hareketi daha çok cinsel özgürleşme ve radikalizmle birlikte anıyor. Yine ülkede sol oylar hızla düşerken, genelde irili ufaklı sol partilerle söylem yarışına tutuşan Yeşil Hareket, daha baştan toplumsal bilinçaltında aşırı-sol bir unsur olarak değerlendirilip, siyasal anlamda ketleniyor.

3.2 Yeni bir başlangıç: Yeşiller Partisi:

Öte yandan çevreci kesimlerin 1994 yılından beri hasretini çektikleri, kökten-çevreci bir siyasal oluşumun hayata geçirilmesi, çevresel duyarlılığa sahip kesimlerin geleceğe yönelik umutlarını arttırdı. Zira 6 yıldır partileşme girişimlerini sürdüren, ancak; yaşadıkları kimi aksaklıklar ve görüş ayrılıkları sebebiyle, “*mutlu sona*” ulaşamayan Yeşiller Hareketi, geçtiğimiz Temmuz ayı içerisinde kuruluş dilekçesini İçişleri Bakanlığı’na ileterek, “*Yeşiller Partisi*” adı altında çalışmalarına başladı. Türkiye’nin halihazırda faaliyet gösteren 57. partisi olan ve 40 kurucu üyesiyle hayata geçen Yeşiller Partisi, yüzlerce sanatçı ve çevreci kuruluşun da desteğini sağladı.

Günebatan çiçeğini parti amblemi olarak belirleyen Yeşiller Partisi kurucuları, halkın kendilerini salt çevreyle ilişkili bir dernek gibi algılamamasını beklediklerine dikkat çekerek, temel amaçlarının Türkiye’de yaşanan demokratikleşme süreçlerine alabildiğince katkıda bulunmak olduğunu belirtiyorlar. Parti-içi demokrasinin sağlanabilmesi yolunda parti yönetiminde, Genel Başkanlık modeli yerine, eş-sözcülük sisteminin uygulanacağını kaydeden parti sözcüleri, Yeşiller Partisi’nin seçimlerde yüzde 50 kadın kotası uygulayacağını da sözlerine ekliyorlar.

Sonuç:

Gelişmekte olan bir ülkede Yeşil Hareketi oluşturmak ve kalıcı bir toplumsal-sosyal destek sağlamak ise zaten başlı başına bir sorun teşkil ediyor. Çok kapsamlı bir proje olan AB’yi bile eni-konu, “*ceplerini dolduracak bir fırsat kapısı*” biçiminde yorumlama eğiliminde olan Türk halkı, “*geçim hakkı-çevre hakkı ikilemi*”nde hep geçim hakkı ve sürekli kalkınmadan yana tavır alıyor. Dolayısıyla kısa-orta vadede kendisine iş sağlayacağını umut ettiği, çevre katili bir fabrika veya tesisi, kaliteli yaşamın simgesi olan yaşanılabilir bir çevreyi sahiplenme misyonuna tercih ediyor. Üstelik İstanbul, Ankara ve İzmir gibi Büyükşehirlerin yarısından fazlasını oluşturan gecekondularda toplaşan, gelecekleri hakkında karamsar görüşler taşıyan yığınlar, gecekondularını ciddi bir çevre tahribi pahasına diktiklerinden olsa gerek, doğal yaşamın korunmasına pek öncelik vermiyorlar.

Tüm bu faktörlere, ülkede iktidara gelen partilerin, “*Mutlaka ve ne pahasına olursa olsun kalkınma*” ideolojisi eklenince, Yeşil hareketin ülkede ciddi oranda taban tutması en azından yakın gelecekte bir “*düş olma*” potansiyelini aşmıyor. Ancak, özellikle yetişen üniversiteli gençliğin, çevre kavramına geçmiş nesillerden daha fazla ilgi göstermesi, yerel bazda da olsa Bergama, Gökova, Aliğa gibi direniş merkezlerinden hesapsız kalkınmacılığa karşı yükseltelen toplumsal muhalefet, yeşil hareket ve çevre bilincini savunanların, tamamıyla havanda su dövmediklerini de ortaya koyuyor.

Görünen o ki, çevreci hareketin temsilcilerin toplumun geneline radikal gelen ve geniş yığınları korkutan sloganlardan vazgeçmeleri, gelişmekte olan ülkelerdeki Yeşil hareketlerin geneline nüfuz eden, “*Kalabalıkları korkutan, geleceğe ilişkin sürekli felaket senaryoları dillendiren*” söylemlerini yumuşatmaları, ilk etapta Yeşillere sağlanacak toplumsal desteğe önemli ölçüde pozitif katkıda bulunabilir. Yine çevreci önderlerin, birer sanayileşme düşmanı görüntüsü çizmekten vazgeçip, kalkınmayı tümünden dışlayan tutumlarını terk etmeleri, herkesten çok ulusal çevreci kesimin elini güçlendirecek unsurları oluşturabilecek.

Belki de kimi hukukçuların belirttikleri gibi yerli çevrecilere düşen en büyük ödev, devlet ya da genel anlamda karşılaştığı güçlükler karşısında hakkını arama sıkıntısı çeken toplumun önüne düşüp, çevre hakkı konusunda kişi ve kitleleri hakkını aramaya yöneltmek, devletle halk arasında arabulucu olan sivil toplum kuruluşlarını desteklemek ve çevre sağlığını ihlal eden kesimlere yönelik yoğun ve bilinçli bir “*teşhir*” kampanyası yürütmek olacak. Üstelik AB müktesebatına uyum sağlama gereğinden de olsa, başta çevre olmak üzere pek çok alanda reform yapma sürecinde olan devletin, şu anda kendisine doğru yolu gösterebilecek, önerileriyle fikir verebilecek ciddi, ayakları üzerine sağlam basan bir yeşil siyasete hiç olmadığı kadar ihtiyacı var.

KAYNAKÇA:

BECKER, Jasper (2004), “The Price of Growth in China” (National Geographic, Mart)

DİNÇ, Güney (2005), “Yeni Türk Ceza Yasası’nın Kentsel Getirileri”, erişim tarihi: 28-9-2006: <http://www.rightsagenda.org/main.php?id=28>

DULUPÇU, M. Ali- OKÇU, Murat (2000), “Chaos and Quantum Theories: Possibilities and Implications for Economics and Management Sciences” (International Management Congress on Management Sciences, İstanbul)

EKİNCİ, Oktay (1997), İnsan Hakları ve Çevre (Anahtar, İstanbul)

EKİNCİ, Oktay (1991), Çevremiz de Demokrasi Bekliyor (E, İstanbul)

GÜLER M.-DURAL A. B., (2007), “Climate Changes and Turkey According to the International Conventions”, Journal of Environmental Protection and Ecology, Cilt:8 Sayı:2 (B.EN.A, Bulgaristan)

JARDINS, Joseph R. Des (2006), Çevre Etiği (İmge, Ankara)

KABOĞLU, İbrahim, (1996), Çevre Hakkı (İmge, Ankara)

ÖZKAN, Noyan (2006), “Yeni Çevre Kanunu: Bir Adım İleri, İki Adım Geri”, <http://www.rightsagenda.org/main.php?id=51>

SAGOFF, Mark (1990), The Economy of the Earth (Cambridge, New York)

SEVİM, Budak (2000), Avrupa Birliği ve Türk Çevre Politikası (Büke, İstanbul)

SOMERSAN, Semra (1993), Türkiye’de Çevre ve Siyaset (Metis, İstanbul)

TORUNOĞLU, Ethem (2005), “A, B, C... Çevre ya da ‘AB ve Çevre Politikaları’”, erişim tarihi: 24-9-2006, http://www.sendika.org/yazi.php?yazi_no=3653

-----, “AKP Parti Programı: Çevre”, erişim tarihi: 28-9-2006, <http://www.akparti.org.tr>

-----, (1997), TC Anayasası (Seçkin, Ankara)

-----, “BBP Parti Programı”, erişim tarihi: 28-9-2006, http://www.belgenet.com/parti/program/bbp_1.html

-----, “CHP Parti Programı: Çevre”, erişim tarihi: 22-9-2006, http://www.chp.org.tr/index.php?module=chpmain&page=show_policy&policy_id=18

-----, “Çevre ve Sürdürülebilir Kalkınma: I-VI”, erişim tarihi: 27-9-2006,

http://www.Chp.org.tr/index.php?module=reports&page=list_sab_reports&report_id=...

-----, (2004) “AKP Hükümeti’nin Çevre ve Orman Politikası Hakkında Basın Bildirisi”, erişim tarihi: 28-9-2006, <http://www.cekulvakfi.org.tr/icerik/haberDetay.asp?ID=190>

-----, (2003), “DSP’nin Güncellenen Programı”, erişim tarihi: 28-9-2006, http://195.142.106.158:8080/program/DSP_NIN_GUNCELLENEN_PROGRAMI_2003.doc

-----, “GP Parti Programı:Çevre”, erişim tarihi: 27-9-2006, <http://www.belgenet.com/parti/program/gp-1.html>

-----, “Avrupa Birliği’nin Çevre Politikası”, erişim tarihi: 23-9-2006, <http://www.ikv.org.tr/pdfs/4f3a608d.pdf>

-----, “MHP Parti Programı: Çevre”, erişim tarihi:28-9-2006, http://www.mhp.org.tr/program/program9_11.php

-----, “Doğal ve Tarihsel Çevre Tahrip Ediliyor”, erişim tarihi: 26-9-2006, <http://www.belgenet.com/parti/program/odp-2.html>

-----, “Çevre Sorumluluğunun Bilincindeyiz”, erişim tarihi: 28-9-2006, http://www.belgenet.com/parti/program/shp_prog3.html

UNEP, (1981), In Defence of the Earth (UNP, Nairobi)

-----, (2002), “Yeşiller Partisi Girişimi Politik Program Öncelikleri”, erişim tarihi: 28-9-2006, <http://www.yesiller.org/belgeler/htm>

-----, (2004), Yeşiller Türkiye 2004 Etkinlikleri, Basın Açıklamaları ve Yankılar, (Yeşiller, İstanbul)